

Szilágyi-Gál Mihály

A „másik” esztétikai jelenléte Hobbes szerződéselméletében

A polgártársam mint fikció

A szerződéselméletek természetjogi logikája távol esik az esztétika tárgyalási univerzumától. Ennek ellenére az uralkodó, aki valójában saját alattvalóinak nyilvános „arca”, mégis bevon esztétikai jelenségeket a klasszikus modern politikafilozófiába. Az alábbi elemzés három ilyen jelenséget vesz szemügyre Thomas Hobbes filozófiájában: a reprezentációt és a retorikát, valamint a képzeletet, amely nélkül az alattvaló és az őt reprezentáló uralkodó közötti hierarchia és logikai viszony nem volna lehetséges.

A 16., 17. és 18. század óriási hatású politikafilozófiai modellje, a Grotius, Puffendorf, Hobbes, Locke, Rousseau, a 20. században pedig Rawls névéhez fűződő szerződéselméletek célja az volt, hogy politikai közösségek nyilvános intézményeinek, elsősorban a hatalomnak a jogszerűségét ne az adott közösség hagyományai alapján próbáljuk megindokolni, hanem az észszerű együttélés valamilyen evidens emberi minimumának modellezése alapján.

A szerződéselméleti paradigma konzervatív kritikája közismerten azt állítja, hogy nem azonosítható olyan pillanat a történelemben, amikor emberek összegyűltek, és szerződést kötöttek egymással, miszerint mostantól közhatalmat bíznak meg önmaguk védelmére és egymás kölcsönös korlátozására, ami bár természettől kapott egyéni szabadságuk csökkentését jelenti, ugyanakkor sokkal nagyobb biztonságot kínál, mint a szerződés előtti állapot. Bár többek között maga John Locke állítja *Második értekezés a kormányzatról* című művének V. és VIII. fejezetében, Robert Filmer ilyen jellegű kritikájára válaszul,¹ hogy igenis voltak szerződéses államalapítások, továbbá azt, hogy a természeti állapot alapvető morális helyzetei bármikor, bárhol visszaköszönhetnek emberek között, akik például egy erdőben eltévedve csakis egymással kooperálhatnak. Szerződéselméletük jelentős különbségein túl lényegében ugyanezt vallja Hobbes is a *Leviatán* XIII. fejezetében.² Locke szerint az ilyen extrém esetekben kívül kerülünk az intézményeken, és ennek következtében a természeti állapotban uralkodó logika lép érvénybe: önmagam és tulajdonom, illetve a másik ember védelme.³ A konzervatív politikai

Szilágyi-Gál Mihály (1971) – PhD, egyetemi adjunktus, ELTE, Budapest, szilagyi-gal.mihaly@btk.elte.hu

A tanulmány első változata megjelent *A félreértés esélyei – Filozófiai, politikaelméleti és retorikai írások* (Bp. 2018) című könyvemben.

¹ Vö. Sir Robert Filmer: *Patriarcha és egyéb írások*. Ford. Nagy Levente. Kvár 2003. 125–128; James Tully: *An Approach to Political Philosophy: Locke in Contexts*. Cambridge 1993. 103, 283–284.

² Vö. Thomas Hobbes: *Leviatán. Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma* (1651). Ford. Vámos Pál. Bp. 1999. 169–170.

³ John Locke: *Második értekezés a kormányzatról*. Ford. Endreffy Zoltán. Kvár 1999. 50.

gondolkodásban ma is jelen van a kritika, miszerint a szerződéselméleti modell fiktív, kultúrától és történelemtől független, hermetikus játékszabályokból akarja levezetni az állam megalapozását, miközben a valóság az, hogy a politikai közösségek és államaik mindig is valamilyen konkrét történelmi/kulturális örökség szabályai szerint alakultak ki és működnek.

Azt állítom, hogy a szerződéselméleti modellnek van egy más, lényegibb fiktív jellege is, amely nem függ a szerződészerű közösségteremtés eldönthetetlen történelmi valóságától, a kultúrán és történelmi időn kívüli okoskodás vádjától, vagyis nem a közismert konzervatív érvkészlet célpontja. Ez a mélyebb fikció az, hogy a politikai közösség tagjai nem ismerik egymást, hanem csak a hatalmi reprezentáción keresztül „látják” egymást, és találkoznak egymással állampolgárként. Ebben a találkozásban mindig egy „delegált”, nyilvánossá tett arcunkat használjuk, és ez az arcunk néz vissza ránk, amikor a hatalom az általunk saját érdekünkben elfogadott törvényeit alkalmazza ránk – vagyis e viszony lényegeként mi magunkra. Ráadásul Locke modelljével ellentétben Hobbes rendszerében ez az arc nem is „hívható vissza”, hanem végérvényesen rá van ruházva az intézkedő hatalomra.

Más szóval a filozófiai szerződéselméleti modellt többé-kevésbé alkalmazó nagy lélekszámú modern politikai közösségek valójában „arctalan tömegek” a szó szoros értelmében, mert nyilvános (hatalmi, intézményes) folyamataik egymást nem ismerő és egymást még csak soha nem is látó személyek közötti elvont szerződések eredményei, amely folyamatokban a fent vázolt nyilvános arcukat használják. A hatalom és az egyének egymás közötti viszonya ebben az értelemben lényegileg retorikai, mert csak a reprezentáció folyamatos megüzenésében létezik, azon kívül semmi.

A szerződéselméleti modell értelmében tehát állampolgárokként úgy működünk együtt intézményeink megalapozásában, hogy ismeretlenek és láthatatlanok vagyunk egymás számára. Ezt a politikai létünket összetartó folyamatos képzelet által kell áthidalnunk. E nélkül a képzelet nélkül nem gondolhatjuk, hogy mások is vannak rajtunk kívül, akik az állam szerveinek (a védelemnek, a rendfenntartásnak, az adószedésnek és elsősorban magának a hatalomnak) hozzánk hasonlóan tudatában vannak, mi több, egyéni önfenntartásunkat nagyjából ugyanazok a racionális megfontolások motiválják.

A politikai rend retorikája

A *De Cive* és a *The Elements of Law* című művekben Hobbes retorikaellenes álláspontot képvisel. Ez a *Leviatánban* megváltozik.⁴ A korábbi álláspont szerint az ékesszólás általi meggyőzés a politikában lebecsülendő. Ezzel szemben a *Leviatánban* már egy olyan retorikafelfogás érvényesül, amely egyfelől továbbra is többre tartja a bizonyítás tudományos nyelvhasználatának szigorát, mint a meggyőzés szemfényvesztő retorikáját, másfelől számot vet azzal, hogy a tanulatlan sokaságot mégis inkább a retorikailag szép beszéd győzi meg, mint a tudományosan helyes.

A *Leviatán* II. fejezetében megtudjuk, hogy azok, akik nem valamilyen kollektíva tagjaként élnek, saját szavaikkal nevezik meg a dolgokat. A mű első, *Az emberről* című részében Hobbes leírja a nyelv magán- és nyilvános használatának különbségét. Ez a megkülönböztetés

⁴ Vö. Quentin Skinner: *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge 1996. 426.

az egész műben döntő marad az ember politikai léte megértésének folyamatában. A IV. fejezet a politikai közösség egészétől eltérő magánérdekek elfogultságáról beszél, ami nem az uralkodó tudományosan is érvényes céljainak nyelvén nyer kifejezést, hanem a babonák elfogult, tudománytalan és nem a közösség egészét szolgáló nyelvén. A XXXI. fejezetben azt tanuljuk, hogy a szavak általi kormányzás megköveteli a szavak nyilvános és bárki által érthető kimondását, máskülönben nem lehetnek törvényesek. A nyilvánosan legitim beszédnek ez a felfogása csakis az uralkodót nevezi meg nyilvános beszélőként.⁵

Az egyén magánemberi és politikai létrészének ez a dualitása a nyelv kettős használatának felfogásában egybecseng a mű fő tézisével, mely szerint a politikai közösség létjogosultsága a háború felszámolása, mivel a háború politikán kívüli, vagyis természetes viszonyok közötti természetes létállapot.⁶ Az egyén és a közösség, az egyén és az uralkodó céljainak különbsége, valamint a mindennél nagyobb veszély, a polgárháború mind abból ered, hogy a hatalom a partikuláris igényeket nem tudja ellenőrzése alatt tartani, emiatt a politikai egység felbomlik, és visszatér a természeti állapot háborús jellegé; márpedig ez Hobbes érvelésében egyszersmind azt jelenti, hogy a dolgok nem aszerint történnek, ahogyan az uralkodó beszél.⁷ Az uralkodó kifejezéseinek megfelelő élet ugyanis a béke és a rend. Ezzel szemben az, ahogyan mindenki más beszél, az a háború és a kaosz (a Behemót) világa.⁸ A XVI. fejezetben megtudjuk, hogy megkapó szónoklat hatása alá kerülni út a polgárháborúhoz.⁹

Hobbes a politikai közösség szerkezetét a tudomány szigorával méri.¹⁰ Ez számára egyszersmind nyelvi elvárásrendszerként jelent.

A politikai rend és a nyelvi/retorikai rend ezen közös célrendszerében nyer értelmet a közrend és a háború, illetve ennek háttérében a nyilvánosan érvényes hatalmi beszéd és a politikailag irreleváns (ne adj isten lázító) magánbeszéd különbsége és feszültsége. A tudomány, a politika és a retorika egyesítési igénye a politikai közösség szemantikai integrálása is egyben.¹¹ Eszerint a közösséget az uralkodó által definiált jelentéseknek kell eligazítaniuk a nyilvános (politikai) magatartás kérdéseiben, amelyek egyszersmind tudományosan is igazolhatók.

Fontos észrevenni, hogy Hobbes nem alkalmaz normatív szempontrendszereket, építménye, a felvilágosult, de mai szemmel elnyomó és szólásszabadság-ellenes államhatalom értéksemleges intellektuális konstrukció. Esztétikai elemei a reprezentáció és a retorika. A retorikát Hobbes változó hangsúlyokkal, de egész életművében a politikai gondolkodás és cselekvés alapvető tényezőjének tartotta.

A nyilvános és a magáncélra használt nyelv különbsége mint retorikai probléma egy mélyebb esztétikai szinten jelentkezik a műben, ez a reprezentáció. A XVII. és XVIII. fejezetből

⁵ Vö. Ludassy Mária: *Szavak és kardok. Nyelvfilozófia és hatalomelmélet*. Bp. 2004. 9.

⁶ „[A]meddig nincs a közhatalom, amely mindenkit kordában tart, addig az emberek olyan állapotban élnek, amit háborúnak nevezünk, ez pedig mindenki háborúja, mindenki ellen [...]” – Hobbes: *i m.* 168.

⁷ A jelen kontextusban nem teszük különbséget nyelv és beszéd között, mert mindkettőt a politikai kommunikációs cselekvés értelmében használom.

⁸ Vö. Hobbes: *i m.* 197–210.

⁹ Vö. William R. Lund: *Hobbes on Opinion, Private Judgment and Civil War. = History of Political Thought* 1992/1. 51–72.

¹⁰ Vö. Christine Chwaszcza: *Anthropologie und Moralphilosophie im ersten Teil des Leviathan*. = Thomas Hobbes: *Leviathan, oder Stoff, Form und Gewalt eines bürgerlichen und kirchlichen Staates*. Szerk. Wolfgang Kersting. Berlin 1996. 83–107. 88.

¹¹ Vö. *uo.* 88–90.

megtudjuk, hogy az uralkodó nem magánszemély, hanem nyilvános személy, aki a közösségen belül kötött magánszerződéseket szavatolja, ezek ugyanis a közhatalom nélkül „csak szavak”. Továbbá nemcsak az uralkodó, hanem maguk a közösség tagjai is mint szerződő felek csakis nyilvánosan léteznek.¹² Az egyének mint egy politikai közösség tagjának ez a kettős ontológiája a modern *public – private* distinkció talán legkorábbi rendszeres kifejtése.

Reprezentáció, retorika és képzelet

Na mármost a szerződéselméleti értelemben vett „másik” a reprezentáció által keletkező nyilvános beszédben jelentkezik, a következőképpen. A szerződéselméletileg kigondolt politikai közösségben a nyilvánosan kimondott szót az teszi kényszerítő erejűvé és egyben jogossá, hogy a közhatalom joga valójában a közösséget alkotó egyének átruházott joga, amellyel ők még a közösséget megelőző természeti állapotban rendelkeztek. A közvetlen önvédelem jogán kívül az egyén átruházza önmaga oltalmazásának jogát a közhatalomra, mert a közhatalom jobban képes azt az egyén javára fordítani, mint az önmaga javára. Az egyén ugyanis a természeti állapotban bármit megtehet önmagáért, amit csak jónak lát, nem korlátozza sem jog, sem erkölcs, mivel ezek csak a szerződés utáni, a politikai állapotban léteznek. Ám mivel az összes többi egyén is ugyanígy cselekedhet, az egyén élete a természetes szabadság ezen körülményei között rövid és veszélyekkel teli, halála pedig erőszakos. De a közhatalom sokkal kiterjedtebb eszközei által képes az egyént megkímélni attól a szenvedéstől, amit a természetben kénytelen megtapasztalni. Ám ennek az az alapfeltétele, hogy az egyén a közhatalomra átruházza önmaga oltalmazásának vele született jogát; a közhatalomra, amely éppen ebben az átruházási aktusban születik meg. Így az egyén a biztonságért cserébe lemond szabadságának nagy részéről, és Locke-kal ellentétben, Hobbes rendszerében az egyén mint e szerződés által létrejövő közösség alattvalója vissza sem kaphatja a hatalomnak átadott jogait.

Ebben a szerkezetben tehát a beszélő uralkodó valójában a beszélő állampolgár maga. A politikai közösség ontológiájának ebben a mozzanatában jelenik meg a reprezentáció, és készíti elő a terepet a szerkezet többi építőeleméhez, a vezetés és a vezettetés sajátos retorikáját is beleértve. A hipotetikus szerződés, a belőle születő politikai közösség (a *Leviatán* maga), az egyén és az uralkodó ezen összefüggésében jelenik meg egy sajátos esztétikai elem, a retorika, amely maga is az ontológiailag előbbvaló esztétikai elemből, a reprezentációból származik. A reprezentációs viszony szerepe annak a hierarchiának a kijelölése a természeti jogait átruházó egyén és a hatalom között, amelyben a retorika egyáltalán értelmet kaphat. A reprezentációban megszülető hatalom és az alattvaló viszonyát a retorika ismétli meg a vezetés minden egyes aktusában.

Ha abból indulunk ki, hogy a *Leviatán*ban az uralkodó beszéde rendet teremt, akkor a retorika mint hatalmi metodológia legitim. A „szép” beszéd által nyilvánosan képviselt hatalmi üzenet a tudományos értelemben is „helyes” cselekvést hívja életre. Ám a retorika rehabilitációját Hobbes csak a hatalmi gyakorlat számára engedélyezi, az alattvalók számára nem.

¹² Vö. Reinhard Brandt: *Das Titelblatt des Leviathan*. = Thomas Hobbes: *Leviathan, oder Stoff, Form und Gewalt eines bürgerlichen und kirchlichen Staates*. 29–55.

Míg tehát a nyilvánossá tett magánérdek a fenti reláció értelmében retorikailag „csúnya”, a hatalom beszéde „szép”. A hatalom beszéde a rendé.¹³ A Leviatán zárt, hierarchikus rendszer, eleve kijelölt és változatlan szerepekkel.

A retorika ebben a szerkezetben nemcsak a politikai, hanem a nyilvános intellektuális monopólium hordozója is. A retorikai aktusokban létező hierarchia nemcsak a vezetés tudására terjed ki, hanem a tudásra magára is. A rendszernek ez a tulajdonsága a már említett IV. fejezetben kezd kibontakozni, amelyben a fogalmak egymásra épüléséről és az ebből adódó szükségszerű logikai kapcsolataikról olvashatunk. Hobbes állama nem ideologikus állam, hanem szigorúan őrzött jelek építménye.

A Leviatán maga, mint metafora ebben a végérvényesen zárt emberi rendben elválaszthatatlanul kapcsolja össze a hatalmi beszédet a személy elvonttá racionalizált önreprezentációjával. Az önmagát reprezentáló személy megkettőződésében, amelynek szerkezetét leginkább a XIII. fejezetben olvashatjuk, az önmagát (és persze polgártársait is) nyilvános/politikai szerepkörben látó alattvaló körvonalazódik; ebben az önreprezentációban mint a politikai ember inherens képzeleti aktusában köszön vissza a magán és a nyilvános különbségének retorikai hierarchiája.

The Aesthetic Presence of the "Other" in Hobbes's Social Contract Theory

Keywords: contract theory, rhetoric, science, language, aesthetics, imagination, dependent, representation, public

In several of his works, Thomas Hobbes contrasts rhetorical and scientific speech. Although in *Leviathan* his position is changed, Hobbes continues to emphasize the inordinate, excessive nature of rhetorical speech in politics and distinguishes it from sovereign scientifically true and legally correct speech. According to my thesis, both models of persuasion, the rhetorical and the anti-rhetorical model, have an aesthetic character in *Leviathan*. This fact is evident in the doubling of the person who represents both his/her self and his/her fellow citizens as dependent subjects in their public/political roles; .This self-representation as the inherent imaginary act of the political man echoes the rhetorical hierarchy of the difference between the private and the public.

¹³ Vö. Thomas Hobbes: *Leviathan, oder Stoff, Form und Gewalt eines bürgerlichen und kirchlichen Staates*. 270.